

Müasir siyasi proseslər nəticəsində xalqımızın əzəli torpaqları olan Qərbi Azərbaycan ərazilərinə həqiqi sakinləri olan Azərbaycan-türk əhalisinin qayıtmaq konsepsiyası çox aktualdır və reallaşmaq arəfəsindədir.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda 2022-ci ilin dekabrında yaradılmış Toponimika Şöbəsi Qərbi Azərbaycanın toponimikasının tədqiqi ilə məşğuldur. Şöbədə aparılan tədqiqatların nəticələrinin bəzilərinə oxucularımıza təqdim edirik.

Son iki yüz ildə Qərbi Azərbaycanın İrəvan çuxuru, Göyçə, Zəngəzur, Ağba-ba ellərinin türk əhalisi farsların, rusların təzyiqi ilə yurd-yuvalarından qovulmuş, daim basqılara, təhqirlərə, təqiblərə məruz qalmışdır. Bu faciələr haqqındakı tədqiqatlarımız bunu deməyə əsas verir ki, özlərinə hay adlandıran erməni vandallar öz arzularına qismən çatsalar da, tarixin gedişi indi onların əleyhinə işləməkdədir.

Faktlara diqqət edək:

Qarakilsə (Sisyan) rayonu - Zəngəzur qəzasında mahal. 1930-cu ildən Ermənistan SSR-də inzibati rayon. 9 sentyabr 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Rayonun ərazisi dəniz səviyyəsindən 2300 m yüksəklikdə yerləşir, cənubda Gorus, cənub-qərbdə Qafan, şimal-qərbdə Əzizbəyov rayonları, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikası və Laçın rayonu ilə həmsərhəddir. Ərazi bir tərəfdən Zəngəzur, digər tərəfdən Bərgüşad dağları ilə əhatə olunub. Ən yaxın dəmir yolu Naxçıvan (110 km) və Qafan yollarıdır (100 km). İrəvan tərəfdən 227 km rayon ərazisindən Bazarçay (Vorotan) və onun qolları Loradzor, Şəki, Ayri, Sisyan, Şaqat və Araqlı çayları keçir. Zərzar, Qoşabulaq, Qatnağbyur (süd bulağı), Eddi Bulaq və Şəki bulaqları su bolluğu ilə seçilir. Şəki kəndində bazalt yataqları 7 milyon kvadratmetr təşkil edir.

Ərəfsə, Sofulu və Lərnəşen kəndlərində qranit ehtiyatları var. Rayonun ərazisi 1719 kvadratkilometr olmaqla Zəngəzur qəzası ərazisinin 1/3 hissəsini (4505,5 kvadratkilometr) təşkil edir. Rayonun indiki ərazisində 1886-cı ildə 21072 nəfər, 1922-ci ildə 21583 nəfər, 1986-cı ildə 34000 nəfər əhali yaşamışdır (ermənilər və azərbaycanlılar). İndiki inzibati rayonda 38 yaşayış məntəqəsi var ki, onlardan 20-də azərbaycanlılar yaşayırdı. Ancaq XX əsrin əvvəllərində Sisyan 76 kənd var idi. Onlardan 58-i azərbaycanlı kəndi olub. 1988-ci il deportasiyasına qədər rayon əhalisinin 28 faizi azərbaycanlı idi.

Sisyan bölgəsinin indiki ərazisi Sünik mahalının Sisaqan əyalətinə uyğundur.

Sanki Sisyan adı da bundan yaranıb. Səfəvilər dövründə (XVII-XIX əsrlər) bu mahal ayrıca hökumət (məliklik) idi.

1813-cü ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış "Gülüstan" müqaviləsinə əsasən Zəngəzur (o cümlədən Sisyan bölgəsi ərazisi) Rusiyaya təhvil verildi. 1822-ci ildən 1930-cu ilə qədər İranın Xoy, Salmas və digər bölgələrindən çoxlu sayda erməni mühaciri Sisyan rayonu ərazisinə köçürüldü. XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin əvvəllərinə qədər Sisyan rayonu ərazisi Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibində idi. Erməni mənəbləri əsasında təqdim edilən bu fakt da göstərir ki, Sisyan rayonu heç vaxt Ermənistanın tarixi ərazisi olmayıb.

1813-cü ildə bağlanmış "Gülüstan" müqaviləsinə əsasən Zəngəzur, o cümlə-

publikasının muxtariyyətini elan etdilər.

Bunun aydın olması üçün Zəngəzur qəza rəisinin 1918-ci il 12 sentyabr tarixli 3 nömrəli məruzəsini, Andranikin komandanlığı altında ermənilərin Urud, Darabas, Ağudi, Vaqudi, Ərlikli, Şükür, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılçiq kəndlərini darmadağın etməsi barədə məlumat vermək kifayətdir. Həmin tale Qarakilsə, İrlik, Paxlılu, Darabas, Kürdlər, Xotanan, Sisyan və Zabazadurun müsəlman hissəsinə qismət oldu. Üstəlik, 500 nəfər öldürüldü. Əsir erməni qoçanın sözlərinə görə, Andranik yerli (Zəngəzur) ermənilərin tələbi ilə bu kəndləri dağıdıb. 1918-ci ildə Andranik bir neçə həftə ərzində Azərbaycan kəndlərinin yarıdan çoxunu məğlub etdi və dağıtdı. Sağ qalan əhali evlərindən didərgin salındı.

XX əsrin bəlası - Deportasiya

Ermənistanın sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Sisyan rayonunun azərbaycanlı kəndlərinin qaçqınları öz evlərinə qayıtmış və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1987-ci ildə rayonun azərbaycanlı əhalisi ümumi sayın 1/3-dən çox olmuşdur.

Rayonun 58 kəndindən 53-ü sırf Azərbaycan kəndi, 5-i isə qarışıq kənd idi. Etnik tərkib belə idi: 1831-ci ildə 2155 erməni (1828-1830-cu illərdə İrandan köçənlərlə birlikdə), 1052 azərbaycanlı, 1873-cü ildə müvafiq olaraq 9602 nəfər, 4106 nəfər, 1886-cı ildə 13145 nəfər və 8642 nəfər. 1918-ci ildə milli zəmində hə-

1813-cü ildə bağlanmış "Gülüstan" müqaviləsi bu keçidi qanunlaşdırdı. 1823-cü ildə qəzanın da daxil olduğu Qarabağ bölgəsi təşkil edildi. Yüz il sonra 1920-ci il iyulun 2-də qırmızı ordu Gorusa daxil oldu, daşnak müsavat hökuməti devrildi, sovet hökuməti yaradıldı. Erməni mənəblərində bölgənin tarixini təsvir edərkən iki mühüm səhvə yol verilməmişdir. Birincisi, Zəngəzur qəzasının Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisyan) və Meğri rayonları tarixi erməni torpaqları kimi verilir. Qəza Azərbaycanın tarixi ərazisi idi. İkincisi, 1918-1920-ci illərin qırğınları

tanizor, Aldərə, Lehvaz, Maralzəmi kəndlərində, 1991-ci ilə qədər Nüvədi kəndində azərbaycanlılar yaşamışdır. 1991-ci ilin avqustun 8-də erməni qoşun dəstələri rus ordusunun köməyi ilə Ermənistan-dan olan axırıncı azərbaycanlı kəndinin 1700 (1979) nəfər əhalisini də öz doğma yurtdan deportasiya etmişdir.

Rayonun ərazisində IX-X əsrlərə aid çoxlu tarixi abidələr, Alban kilsələri, qalalar və başqa tikinti qalıqları vardır, onların izlərini tirmək üçün ermənilər hər cür əlaçlıqlara əl atmışlar.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN TALEYİ FAKTLARIN DİLİ İLƏ - ZƏNGƏZUR MAHALI

lədən Sisyan ərazisi Rusiya imperiyasının tabeliyinə keçir. 1828-1829-cu illərdə Xoy və Salmas erməniləri İranın bu əyalətlərindən Sisyan rayonunun Şaqat, Barsəvan, Balak, Sisian, Salvard, Tasik, Uz, Aşotavan və başqa kəndlərinə köçürülüb.

Erməni mənəbləri bu dövrün tarixini də saxtalaşdırıblar. Bu, Sisyan bölgəsi azərbaycanlılarının Andranik tərəfindən məhv edilməsinə, kəndlərin dağıdılmasına və talan edilməsinə də aiddir. Bezi müəlliflər onu bolşevik kimi xarakterizə edirlər. Həmin ağır günlərdə Andranik Ozanyan Zəngəzurda yaşayan ermənilərə böyük köməklik göstərirdi. O, öz dəstəsi ilə avqustun sonunda Sisyanı çatdı. Camaat onu sevincilə qarşıladı. Andranik ermənilərin türklərə qarşı ruhunu, əhvali-ruhiyyəsini sınamaq üçün sentyabrın 15-də Qarakilsədə (indiki Sisyan) kənd komissarlarının toplantısını keçirdi... Daşnaklar silahı yerdə qoymaq istəmirdilər. Onlar Ermənistanı fəhlə-kəndli hakimiyyətinin yaradılması ilə razılaşa bilmirdilər. Əvvəlcə Sünik, sonra isə Dağlıq Erməni Res-

publikasının muxtariyyətini elan etdilər. Bunun aydın olması üçün Zəngəzur qəza rəisinin 1918-ci il 12 sentyabr tarixli 3 nömrəli məruzəsini, Andranikin komandanlığı altında ermənilərin Urud, Darabas, Ağudi, Vaqudi, Ərlikli, Şükür, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılçiq kəndlərini darmadağın etməsi barədə məlumat vermək kifayətdir. Həmin tale Qarakilsə, İrlik, Paxlılu, Darabas, Kürdlər, Xotanan, Sisyan və Zabazadurun müsəlman hissəsinə qismət oldu. Üstəlik, 500 nəfər öldürüldü. Əsir erməni qoçanın sözlərinə görə, Andranik yerli (Zəngəzur) ermənilərin tələbi ilə bu kəndləri dağıdıb. 1918-ci ildə Andranik bir neçə həftə ərzində Azərbaycan kəndlərinin yarıdan çoxunu məğlub etdi və dağıtdı. Sağ qalan əhali evlərindən didərgin salındı.

haqqında heç bir məlumat verilmir, bütün Zaqafqaziya azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı haqqında yazılmır, Andranikin vəhşiliklərindən bəhs edilmir.

Məlumdur ki, Gorus Zəngəzur qəzasının mərkəzində yerləşir və ona görə 1876-cı ildən Zəngəzur mahalının mərkəzi olub. Bu vəziyyəti nəzərə alan Andranik 1918-ci ildə Gorus şəhərini Baş Qərargahın iqamətgahı seçdi. Bütün azərbaycanlıları Zəngəzurdan qovmaq və mahalı Ararat Respublikasına birləşdirmək məqsədilə orada Erməni Milli Şurası yaratdı və Gorusu ayrıca dövlət elan etdi.

Bundan əlavə, Gorus antitatar (anti-Azərbaycan) təşviqatçılar ocağı idi, 1919-cu ildə Andranik hələ də orada idi və o, İrəvan erməni hökumətini tanımaqdan imtina edirdi. Hökumətin hesabatında deyilir: "Demək olar ki, bir il ərzində qismən Zəngəzur qəzasında yerli bolşevik təfəkkürlü ermənilərdən ibarət müxtəlif silahlı dəstələr fəaliyyət göstərirdi. Əhali neqzətə gətirən və Azərbaycan hökumətinin nüfuzunu tanımayan bu dəstələr müsəlman kəndlərinə basqın edərək bu kəndləri viran qoyurdular, əhalini məhv edirdilər. Evlərini tərk edərək qonşu mahallarda sığınacaq axtarmağa məcbur olmuş dinc əhali 60 mindən çox müsəlman qaçqın, açıq səma altında acılıq və soyuğun bütün həşşətlərini yaşayaraq əzab çəkirdilər".

1919-cu il yanvarın əvvəllərində Zəngəzur hadisələrinin təsiri altında bu mahalın dağlıq hissəsinin sakinlərinin zorla çıxarılması nəticəsində təxminən 40 min nəfər Cəbrayıl, Qarabağın Şuşa və Cavanşir qəzalarına və eyni zamanda respublikanın başqa yerlərinə qaçdı. Andranikin Gorus rayonunda törətdiyi qanlı qırğını təsdiq edən sənədləşdirilmiş faktlardan birində - Qarabağ general-qubernatorunun 21 yanvar tarixli 100 nömrəli teleqramı var. Həmin teleqramda deyilir: "Zəngəzur erməniləri nizami qoşunları, toplanan iştirakı ilə Əliquluşağı, Şurnuxi, Şəmsiz, Seyidlər, Məzrə Eyvazlı, Şahverdilər və Məsimli kəndlərini ələ keçirib əhali tamamilə məhv etdilər".

Ermənistanın sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da Gorus rayonunun dağıdılmış azərbaycanlı kəndlərinin əhalisinin əksəriyyəti öz evlərinə qayıtmadı. Ona görə də Gorus rayonunun indiki inzibati bölgüsündə 4 Azərbaycan kəndi qalmışdır.

Mənəblərdə təkcə Gorus rayonunda xarabalığa çevrilmiş 40-a yaxın Azərbaycan kəndi haqqında məlumat verilir: Abbas dərəsi, Abbaslar, Əbdüəliyə, Ağafılı, Ağbulaq, Ağ körpü, Aynaxılı, Axarlı, Ələkçi, Əliqulu kəndi, Alçalı, Birinci Əliyanlı, İkinci Əliyanlı, Həmidux, Ərəbxana, Əhmədağa, Baba Yaqublu, Babalı Qayalı, Bababelli, Bayandur II, Bezli Ağcakənd, Beşbarmaq, Bine Yaşadıq, Boz Kaha, Gavur Bəmi, Gavur Qalası, Gəlinçə, Gölcük, Güney, Klıcan, Qırsıdaq (Amulsar), Kürdlər, Xoşadax, Xoşnəvar, Şəmsiz, Şahverdilər (Şahverdi Uşağı), Şurnux və s.

Tarixi faktlara əsasən söyləmək olar ki, Meğri toponiminin tarixi qədim dövrə söykənir. 1918-ci ildən ermənilər Meğri rayonunu işğal etmişlər. Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərq qurtaracağında yerləşən Meğri rayonu 1920-ci ilə qədər Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında mahal, daha sonra SSR-də inzibati rayon olmuşdur. Meğri rayonu 1930-cu ildə sentyabrın 9-da yaradılmışdır. Şimalda Qafan rayonu, qərbdə Ordubad rayonu, şərqdə Zəngilan rayonu, cənubda İranla həmsərhəd olan rayonun ümumi sahəsi 664 kvadratkilomettirdir.

XX əsrin əvvəllərində Meğri rayonunda 23 azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə daşnak silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qalmış azərbaycanlı kəndlərinin hamısı dağıdılmış, əhalisi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir. Meğri azərbaycanlılarının bir çoxu Araz çayını keçərək Cənubi Azərbaycana qaçmış, bir hissəsi isə Qarabağ və Cəbrayıl qəzalarına köçmüşdür.

Rayonda aşağıdakı kəndlər və məntəqələr qeydə alınmışdır:

Bənövşəbuş, Əmrax daşı (Əmrəkar), Teğut, Maralzəmi, Buğakar, Əkərək mis mədənli, Vartanizor (Lök), Lehvaz, Mülk, Vahravar, Əldərə (Əli damı), Nüvədi, Əyiazur (Yeriazor), Liçkvaz, Mərzəqat, Tey mis mədənli, Tağəmir və s.

1988-ci ilə kimi Meğri rayonunun Var-

Hər hansı ərazidə makrotoponimlər sisteminin formalaşdırmaq üçün yüz, həttə min illik dövr lazımdır. Makrotoponimlər müxtəlif səbəblərdən yaranır. Onların bir qismi yerin geomorfoloji quruluşu ilə, müəyyən qismi isə xüsusi və ümumi onimlərlə bağlıdır. Meğri rayonu ərazisində makrotoponimlərə Aldərə, Lehvaz, Ernəzir, Sultan Səlim, Sapadərə, Abgəz, Bənövşəbuş, Buğakar, Vartanizor (Lök), Əmrax daşı (Əmrəkar), Qul, Liçkvaz, Mülk, Tuğut, Maralzəmi, Mərzəqat, Noraşenik, Nüvədi, Seyidlər kəndi, Süngilan, Tağəmir, Taştun, Tey və s. aid etmək olar.

Acılı, Ağdərə, Buğakar, Lök, Mülk, Tuğəmir, Teğut, Qılıx Məzrə, Eldərə, Tey, Tuğut, İçdüz, Liçkvaz, Mərzəqat, Şırış və s. xaraba kəndlərdir.

Meğri rayonunun toponimlərini öyrənmək yalnız makrotoponimləri araşdırmaq kifayət deyildir. Bu ərazinin mikrotoponimləri (kiçik dağ, dərə, təpə, çöl, düz, qobu, yarğan, zirvə, qaya, qala, aşırım, keçid, eniş, yoxuş, örüş, sahe, otlaq, yaylaq, qışlaq, yol, yal, sahe, meşə, mağara, ocaq, pır, ziyarətqah, türbə, bağ, qəbiristanlıq və s.) tədqiqatdan kənar qalmamalıdır. Tədqiqata cəlb edilən Meğri rayonu ərazisində xeyli sayda mikrotoponimlər mövcud olmuş, səmən keçdikcə müxtəlif səbəblərdən (deportasiya, köçətmə və s.) unudulmuşdur. Rayon ərazisində hər bucağın öz adı vardır.

Antroponimlər el-oba adlarının yaranmasında iştirak edir. Bu onimlərdən ərizədə baş verən tarixi proseslər haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Qərbi Azərbaycanda mövcud olan Oxçuçayın sahiliində yerləşmiş Qafan şəhərinin adı qapan tayfası ilə bağlıdır.

Qafanın təkrarsız təbiəti və bitkilər aləmi çox qədimlərdən səyyah və tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Hələ XIV əsrdə tanınmış İran alimi və salnaməçisi Fəzlullah Rəşidəddin özünün "Ah-sar və əhya" ("Təsir və dirçəliş") əsərində yazırdı: "Ərcəvan bəzək ağacıdır, Naxçıvan vilayətinin Qafan dağlarında və İsfahanda çoxdur". "Zoğal ağacı gavalı ağacına bənzərdir; Naxçıvan vilayətinə aid olan Qafanda, Gəncənin və Gürcüstanın bəzi vilayətlərində bitir". Bu yazıda iki fikir diqqətə cəlb edir: Qafanın orta əsr təbiətinə dair informasiya və Naxçıvan vilayətinə aid olması. Zəngəzurdakı ən uca dağ zirvəsi - Qapıçiq (3904 m) zirvəsi də Qafan rayonunun ərazisindədir. Oxçuçayın orta axını və Xustub zirvəsinin Şərq hissəsində Qafan çökəkliyi yerləşir. Rayon ərazisinin 25 faizdən çoxunu dağ aşırımları və qayalıqlar təşkil edir.

Qafan rayonunun ərazisi qədim Qafqaz Albaniyasının bir bölgəsi kimi uzun illər Arran dövlətinin təsiri altında olmuşdur.

Kapan, Qafan, Qapan adı ilə Türkiyədə, Azərbaycanda (Qapanlı), Gürcüstanda və Şimali Qafqazda yaşayış məntəqələri vardır. Bu da toponimin tayfa adı və etnosla bağlılığı göstərir.

Qafan rayonu XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların, 1510-cu ildən isə Səfəvi xanədanının təsir dairəsində olmuş, 1578-ci ildə isə osmanlıların tabeliyinə keçmişdir. Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvilər dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən bu ərazi 1639-cu ildə Zəngəzurun digər əyalətləri ilə birlikdə İranın, daha sonra isə Türkiyənin hökumətlərinə keçmişdir. 1722-1726-cı illərdə gürcü mənşəli Davit Bek Qafanda səfəvilərə qarşı üsyan qaldırmış, iki il ərzində isə Baqaberdli (Qapan, yaxud Oxçu qalası) öz əlində saxlamışdır. 1730-cu ildə Türk qoşunları Qafanı ələ keçirmiş, İran hökmdarı Nadir Şah Əfşarın qoşunları 1735-ci ildə Qafana girmişdir. Qafanın ərazisi 1805-ci ildə Rusiyaya birləşən qədr Qarabağ xanlığının tabeliyində olmuş və Qarabağ xanları tərəfindən idarə edilmişdir. Qarabağ Rusiyaya birləşdirildikdən sonra xanlıq ləğv edilmiş və ərazisində 1829-cu ildə Qarabağ qəzası yaradılmışdır.

Ermənistan Respublikasının tərkibində olan Qafan rayonu 1930-cu ildə yaradılmışdır. Rayonun ərazisi Qafan dərəsi, Giği dərəsi, Ecanan mahalı, Oxçu dərəsi və Sünik bölgəsinin kəndlərindən ibarətdir.

Qeyd edək ki, araşdırmalar zamanı görkəmli alimlərin əsərlərinə istinad edilmişdir.

Elçin İSMAYILOV,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Toponimika Şöbəsinin müdiri,
f.ü.f.d., dosent.